

A C A N T H U S ; Türkiye'nin arkeoloji ve sanat tarihi terminolojisine yanlış adla girmiş bir bitki motifi.

Yıldız DEMİRİZ(*)

Acanthus, ilkçağdan beri başta Roma ve Bizans olmak üzere, çeşitli çevrelerin sanatına yoğun şekilde girmiş bir bitkidir. Az veya çok stilize acanthus yaprakları, korent ve kompozit sütun başlıklarının ayrılmaz bir parçasıdır. Bilhassa Akdeniz çevresinin sanatında çeşitli malzeme ile, yaprak, kıvrım veya rozet formunda sayısız denilebilecek eserde karşımıza çıkar. Geç antik sanat yanısıra, barok sanatta da çok sık kullanılmıştır.

Her sanat tarihçisi ve arkeoloğun kuşkusuz çok yakından tanıdığı bu bezeme elemanı, Akdeniz çevresinde yabani, ayrıca bahçelerde kültür bitkisi olarak görülen bir bitkinin, bölge ve devir üslûplarına göre değişen stilizasyonundan ibarettir.

Ülkemizde yerleşmiş yanlış bir tanımlama ile bu bitkisel motife «kenger yaprağı» denilmektedir. Halbuki kenger ile acanthus, hiç akrabalığı olmayan, tamamen farklı bitkilerdir. Bu yanlış adlandırmanın kaynağına inmeden, her iki bitkiyi tanımak faydalı olacaktır sanırım.

ACANTHUS :

Acanthaceae familyasından bir bitkidir. Türkçe adı «Ayı pençesi»dir. Acanthus'lar kesif, kalın, silindirik ve dik çiçek durumları olan dikenli, yüksek, otsu bitkilerdir. Çiçekleri zigomorf (düzensiz, asimetric)dir. 4-5 dilimli çanak ve 5 dilimli taç kısmından oluşur ve dudaklıdır. Çiçek durumları gösterişli olduğundan, süs bitkisi olarak yetiştirilirler. Gerek çiçek durumları, gerekse çiçeklerinin biçimleri bakımından aslanagzını andırırlar(1).

Acanthaceae familyasının 240 kadar cins ve 2200 den fazla tü-

(*) Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi bölümü öğretim üyesi.

(1) Acanthus'un daha detaylı bir deskripsiyonu için bk. A. Baytop, *Farmosötik Botanik*, İstanbul 1977, s. 296.

YILDIZ DEMİRİZ

ründen, Türkiye'de sadece acanthus cinsinin 5 türüne rastlanır(2).
Bunlar :

- 1) *Acanthus Dioscuridis* L., 4 variatesi vardır ve Türkiye'nin çeşitli bölgelerinde tesbit edilmiştir.
- 2) *Acanthus hirsutus* Boiss., Batı, orta ve Güney Anadolu'da görülür.
- 3) *Acanthus Syriacus* Boiss., Güney ve Doğu Anadolu'da tesbit edilmiştir.
- 4) *Acanthus Spinosus* L., Güney-batı ve Güney Anadolu'da görülen bir türdür.
- 5) *Acanthus Mollis* L., Kuzey Türkiye'de, kısmen kültür bitkisi olarak görülür. Bu durumda, kültürden tekrar doğaya geçen bitkilere «bahçe kaçını» denilmektedir.

KENGER OTU (*Gundelia Tournefortii*):

Compositae (Bileşikgiller) familyasından bir bitki türüdür. 50-100 Cm. ye kadar yükselen, çok yıllık bir bitkidir. Dip yaprakları dilimli ve dilimleri dişli, dişlerin uçları batıcı dikenlidir. Başçık (genellikle çiçek olarak adlandırılan kısım) oldukça büyük, gençken küre, olgunlaşınca yumurta şeklinde ve 5-7 çiçeklidir. Enginara benzeyen başçığı ve genç sapları Anadolu'da sebze olarak yenildiği gibi, hayvancılıkta da önemli bir yem bitkisidir. Gövdesinden, çizildiğinde sızan süt, kenger sakızı olarak bilinir(3).

Bitkilerin sınıflandırılması, bilindiği gibi yapraklarına göre değil, çiçeklerine göre yapılır. Burada çok kısa şekilde tanıtmaya çalıştığım bu iki bitkinin birbirine benzeyen tarafı, sadece yapraklarının dilimli oluşudur. Bu ise, daha sayısız bitki cins ve türünün ortak bir özelliğidir. Çiçekleri bakımından yapılan sınıflandırmada ise, değil aynı cins veya türden olmak, aynı familyaya bile mensup değildirler.

(2) Türkiye'de rastlanan acanthus türleri için bk. A.B.M. Enayet Hossain, *Acanthus* 1., şu eserde : P.H. Davis, *Flora of Turkey and the East Aegean Islands*, Vol. 7, Edinburgh 1982, s. 23-27.

(3) Kenger hakkında daha geniş bilgi için bk. K. Karamanoğlu, «Kenger, *Gundelia Tournefortii* L.», *Türk Biyoloji Dergisi*, Cilt 14, Sayı 3, Temmuz 1984, s. 5-9; A. Baytop, Not 1 deki yerde s. 309.

Batı ülkelerinde karşılaşmadığımız bu isim ve dolayısı ile terminoloji karışıklığının kaynağını araştırmak faydalı olacaktır. Türkçemizde aslında hayli zengin olan isim ve terimlerin yanlış veya eksik kullanılmasının birinci ve en önemli sebebi kuşkusuz bu tür detayları önemsememektir. Yalnız bu örnekte değil, her konu ve alanda terim ve isim karışıklığının kökeninde kesin tanımlamalara karşı dikkatsizliğimiz yatmaktadır. Bu iki bitkinin yanlış adlandırılmasının nereden kaynaklandığını araştırmaya çalıştım. Konuyu, yakın tarihteki kaynaklardan hareketle geriye doğru izlemeye çalıştım.

Konuyu, yakın tarihli kaynaklardan hareketle geriye doğru izleyelim. Celâl Esad Arseven'in 1950-58 yıllarında yayınlanan «Sanat Ansiklopedisi»nde bir *Acanthus* (veya *Akantus*) maddesi yoktur. Doğrudan doğruya «Kenger» başlığı altında, Fransızca karşılığı *Acanthe* olarak verilmiş ve bir *acanthus* bitkisi çizimi eklenmiştir. Son ciltteki indekste ise Fransızca *Acanthe* karşılığı «Kenger, yaban enginarı, ayı pençesi»dir. Ancak tekrarlayalım, resim kenger değil *acanthus*'a aittir(4).

Yine aynı yazarın 1944 tarihli «Fransızcadan Türkçeye sanat lügati»nde *Acanthe* = Kenger, yaban enginarı'dır(5).

Bundan bir önceki kaynağımız olan A.K. Bedevian'ın 1936 yılında basılmış, bitki isimlerinin birçok dilde ve bu arada Türkçe karşılıklarını veren lügatidir. Burada *Acanthus*'a karşılık olarak kenger otu, ayı yoncası, aynı pençesi ve dikensiz kenger otu gibi tanımlamalar yer almıştır. *Gundelia tournefortii*'ye ise bir Türkçe karşılık verilmiştir. Halbuki bu sonuncu bitki kenger otu olarak ülkemizde tanınmaktadır(6).

Pek çok arkeolog ve sanat tarihçimize kaynak kitap olan sanat ansiklopedi ve sözlüklerinin yazarı Celâl Esad Arseven'in, Bedevian'ın sözlüğünden faydalandığını ve yanlışlığın bundan kaynaklandığını kabul etmek, bu aşamada akla yakın gelmektedir. Ancak, Arseven'in daha eski, 1924 tarihli Fransızca-Türkçe ve Türkçe-

(4) C.E. Arseven, *Sanat Ansiklopedisi*, İstanbul 1950-1958, s. 1025 (Kenger mad.)

(5) C.E. Arseven, *Fransızcadan Türkçeye sanat lügati*, *Dictionnaire d'art français-turc.*, Ankara 1944, s. 7.

(6) A.K. Bedevian, *Illustrated polyglottic dictionary of plant names in latin, arabic, armenian, english, french, german, italian and turkish languages including economic, medicinal, poisonous and ornamental plants and common weeds*, Cairo 1936, s. 9 da *acanthus*, s. 303 de *gundelia*.

fransızca kamusunda da acnthe'in karşılığı kengerdır(7). Böylece Arseven, Bedevian'dan daha eski bir kaynak olmaktadır.

Anadolu'da en yaygın acanthus türlerinden birinin «Acanthus Dionscurides» adını taşımasından esinlenerek çok daha eski bir kaynağa, Dioscurides'in Materia Medica'sına kadar dönersek, belki ilginç bir ipucu elde edebileceğimizi umduk. Viyana'da Avusturya Milli Kütüphanesindeki 512 tarihli Dioscurides yazmasına kadar geriye döndük. Bu eser İstanbul'da istinsah edilmiştir ve M.S.I.yy.a ait orijinal Dioscurides elyazmasından seçme bitkiler hakkında bilgi ve resimler ihtiva eder. Bitkiler isimlerine göre alfabetik dizilmiştir. Böylece gerek bitki sayısının daha az olması ve gerekse orijinaldeki sistematik dizilişe uyulmaması bakımından, farklı bir kitap niteliğindedir. Bitki resimleri devrinin (VI. yy.) Bizans resim sanatından çok, M.S.I. yy.ın hellenistik üslubunu aksettirirler.

Bizim için ilginç olan husus ise yazmanın 1569 yılına kadar İstanbul'da kalmış olması ve bu tarihten bir süre önce bitki resimlerinin yanına arap yazısı ile isimler ve notlar yazılmış olmasıdır. 1569 yılında Avusturyalı elçi Ogier Ghiselain de Busbec'in tavsiyesi ile, Kanuni Sultan Süleyman'ın hekimi olan Hamon'un oğlundan satın alınarak Viyana'ya götürülmüştür. Bitki resimlerinin Dioscurides'in orijinal nüshasından değil, belki de iki ayrı resimli nüshadan kopye edilmiş olduğu kabul edilmektedir. Zira Dioscurides bitkileri o kadar detaylı tarif etmiştir ki, bu, kitabının resimli olduğuna delalet edebilir(8).

Viyana'daki yazmanın bizim için en ilginç olan tarafı, bitki resimlerinin yanlarındaki arap harfli yazılardır. Bunlar yunanca bitki isimlerinin transliterasyonu, arapça ve türkçede kullanılan karşılıkları gibi bilgilerdir. Bu bitki isimleri bazı uzmanların araştırmalarına konu olmuştur. İncelediğimiz bu tür araştırmaların bazılarında sadece latince isimlerin bugünkü kullanılış şekilleri üzerinde durul-

(7) (Arseven), Celâl Esat, Fransızcadan türkçeye ve türkçeden fransızcaya Sanat Kamusu, Dictionnaire des termes d'art français-turc - turc-français par Djelal Essad, İstanbul 1340 (1924), s. 8.

(8) W. Blunt, The art of botanical illustration, London 1950, s. 9-13; C. Nissen, Die botanische Buchillustration, ihre Geschichte und Bibliographie, Stuttgart 1951, s. 17-20.

masına karşılık(9), arap harfleriyle yazılmış isimler üzerinde de inceleme yapılmıştır(10). Bunlardan anlaşıldığına göre «Kenger zed» olarak adlandırılan bitki enginar (Cynara Scolymus L.) dir. Yunanca adı ise **Sillybou** olarak geçmektedir. Acanthus ile cins, tür veya isim benzerliği olan hiçbir bitki için bu ad kullanılmamıştır. Viyana Dioskorides'indeki resmine dayanılarak Acanthus olarak teşhis edilen bitki ise yunanca «Akantha», türkçe «Aluc» ve yunancadan transliterasyonda «Akensa» veya «Akentha» olarak yazılmıştır. Bu duruma göre, İstanbul'da, büyük ihtimalle 16. yüzyılda yazılmış olan arapça, türkçe ve arap harfleriyle yunanca isimlerde akanthus'un adlandırılmasında «kenger» kelimesi geçmemektedir.

Acanthus'a kenger veya yabani enginar denilmesinin sebebi bu duruma göre kesin bir açıklığa kavuşmamaktadır. Ancak, muhakak olan husus, bu yanlışlığın çok eskilere dayanmadığıdır. Halâ Anadolu'nun çeşitli yörelerinde kenger, yabani enginar olarak yenilen bir sebze ve yem bitkisi için kullanılmaktadır. Birçok yerlerde bahçe kültürüne girmiş olan acanthus için ise çeşitli adlar kullanılmakta ise de halk arasında kenger diye kesinlikle adlandırılmaktadır.

Acanthus bitkisinin arkeoloji ve sanat tarihi terminolojimize yanlış bir adla girmesini, bu duruma göre kültürlü kesimimizin üstlenmesi gerekmektedir. Botanik bilgisi derin olmayan, yabancı kökenli kelimeleri kullanmayı sevmeyen bir veya birkaç meslekdaşımızın, iki bit-

(9) R.T. Gunther, **The greek herbal of Dioscorides**, London-New York 1968 (Facsimile of the 1934 Edition), s. 250 de Acanthus mollis'in deskripsiyonu ve 252 de Viyana Dioskorides'inin resimlerine göre çizilmiş deseni.

(10) K.J. Basmadjian, «L'identification des nomes des plantes du Codex Constantinopolitanus de Dioscoride», **Journal Asiatique** CCXXX, 1938, s. 578-621. Bu makalede Viyana'da, Avusturya Milli Kütüphanesindeki (Codex Vindobonensis Medicus graecus 1) bütün bitki resimleri ve yanlarındaki çeşitli dillerdeki yazılar incelenerek botanik biliminde kullanılan latince isimleri tesbite çalışılmakta, ayrıca çeşitli dillerdeki adlara göre indeksler ile kolaylıkla bulunmaları sağlanmaktadır. Viyana'daki yazmanın çok güzel bir faksimile edisyonu yapılmıştır: **Codices Selecti, Gruppe A., Vol. XII, Dioscurides, Codex Vindobonensis Medicus graecus 1**, Graz 1965-1970; Bu baskının resimlerinden faydalanılarak yapılan bir yayın ise : O. Mazal, **Pflanzen, Wurzeln, Säfte, Samen. Antike Heilkunst in Miniaturen des Wiener Dioskurides**, Graz 1981.

YILDIZ DEMİRİZ

kiyi birbirine benzetmesi ve kenger adının pek çok kimse tarafından tanınması bu yanlışlığın doğmasına sebep olmuş gibi görünmektedir. Bu yanlışlık, kitaplarımıza geçtiği gibi, öğretim üyelerimizin derslerinde veya kazı ve uygulamalarında öğrenci ve yardımcılarının yanlışlarında kullanmalarıyla büyük ölçüde yayılmıştır. Bundan sonra da herhalde pek çok meslekdaşımız acanthus'dan kenger diye bahsetmeye devam edecektir. Ancak, burada özellikle üzerinde durmak istediğim husus, dilimizde bulunan, halkımızın ve özellikle çeşitli sanatkâr ve zenaatkârlarımızın kullanmaya devam ettiği türkçe mesleki terimlerin, çeşitli eşya, araç veya metotlara verdikleri isimlerin de bizlerin önemsemememiz yüzünden yanlış yerlerde, yanlış kavramlara karşılık olarak kabul edilmeye devam ettiği veya tamamen unutulmaya yüz tuttuğudur. Buna ise yüzeyde kalmayan araştırma ve taramalarla bir sanat terimleri sözlüğü hazırlamaktan başka çare bulunmadığı aşikârdır.